

Politološka tribina

Primljeno: 2. svibnja 2002.

**O mogućnosti reformiranja HDZ-a: aspekti puta u
kršćansko-demokratsku stranku**

CHRISTIAN BURIĆ*

Stranački identitet kao koncepcija

Stranke se ne definiraju samo onim što čine, nego i svojom službenom vlastitom definicijom kao stranke. Kako se može stranački identitet teorijski izraziti? Identitet se svagda zasniva na razgraničenjima. Ta razgraničenja definiraju “sebstvo”. Granice i razgraničenja među skupinama i organizacijama stvaraju identitet. Razgraničenja nisu, dakle, *per se* negativna, nego imaju, doista, konstruktivno obilježje i omogućuju orijentaciju pojedincu i udruženjima. Pitanje stranačkoga identiteta u političkim strankama Istočne i Jugoistočne Europe osobito je važno zato što pojednostavnjujuće kategorizacije “desno” i “lijevo” često malo govore. Što znači “desno” i “lijevo” u sredini u kojoj su slobodni izbori mogući tek nešto dulje od jednoga desetljeća? Nadalje, komunizam je, kao još uvijek utjecajna politička doktrina sa svojim obrascima mišljenja i ponašanja, izobličio i izmijenio demokratske tradicije kojih je, može bitno, bilo u začetcima. U slučaju Hrvatske treba još dodati kolektivističku ideologiju nacionalizma i rat. Ti su čimbenici dali svoje posve određeno obilježje hrvatskoj demokraciji u nastajanju nakon 1990. godine.

U travnju 2002. godine HDZ je ponovo izabrao Ivu Sanadera za predsjednika stranke. I na Zapadu i u samoj Hrvatskoj Sanadera smatraju predstavnikom dijela stranke koja HDZ ponajprije želi pretvoriti u konzervativnu stranku zapadnoga tipa, a tek onda zastupati nacionalistički smjer. Ovome se smjeru pripisuje – s pravom ili ne – konflikt-nost prema međunarodnoj zajednici te usporavanje demokratizacije Hrvatske. Ovdje ne možemo odgovoriti na pitanje znači li travanjska odluka o vođi stranke brzu promjenu HDZ-a iz populističkoga i nacionalnorevolucionarnoga pokreta u modernu konzervativnu stranku. Ali s obzirom na tijesan ishod glasanja i sastav tijela stranke može se pretpostaviti da će i dalje biti ideoloških rasprava i borbi za moć. Ovdje ćemo se kratko posvetiti pitanju o tome što bi se moralo dogoditi u programskome pogledu da bi se HDZ razvio u pravcu kršćanske demokracije. Činjenica je, a to je spoznato i u samom HDZ-u, da se ova stranka nakon smrti osnivača stranke i države Franje Tuđmana i prvih godina u oporbi mora reformirati kako bi opet mogla preuzeti odgovornost vladanja i

* *Christian Burić* je doktor politologije. Radi kao savjetnik za komunikaciju poduzeća u Münchenu te djeluje kao neovisni politički analitičar na Radio Free Europa/Radio Liberty te u Jane's Information Group.

učiti na pogreškama iz prošlosti. Program može biti samo jedan element promjene, uz retoriku, ponašanje vodećih članova stranke, percepciju u stanovništvu i inozemstvu itd. Ako programatiku shvaćamo kao teorijsku osnovicu i argumentacijski temelj stranačkoga djelovanja, ona je i dalje veoma važna. To vrijedi unatoč tome što su izborne kampanje u modernoj medijskoj demokraciji velikim dijelom kampanje osoba, a ne rasprave o programima. Budući da bi opsežna programska analiza bila preopširna za ovaj tekst, on se ograničava na povijesne povratne horizonte koji su dosad obilježavali HDZ. Koliko su takvi horizonti spojivi s identitetom jedne kršćansko-demokratske, odnosno zapadne konzervativne stranke? U čemu su protuslovlja? To je pitanje povezano s još jednim: kako bi izgledala hrvatska demokršćanska stranka srednjoeuropskoga ili zapadnoeuropskoga tipa ako u Hrvatskoj ima veoma malo kršćansko-demokratskih stranačkih tradicija (Boban, 1995.: 199-206)? Pritom je zanimljivo da su Katolička crkva i njezin socijalni nauk imali u pretkomunističkoj Hrvatskoj veliku ulogu u društvenome životu, kao što je imaju i danas. Ipak se iz toga, drukčije nego, primjerice, u Njemačkoj sa Strankom centra, nije razvila vlastita politička stranačka tradicija. Istočnoeuropski komunizam često je deformirao i uništio začetke takve tradicije. Dominirala je politička kultura sa slikom neprijatelja i demoniziranjem onih koji ne misle jednako, te se veoma dobro se uklapala u sheme kolektivističke ideologije i komunizma i nacionalizma te u prijelazno vrijeme iz komunizma u nacionalizam.

Postkomunistički stranački identiteti na osobit način stalno iznova nastaju. Za područje postkomunističkih stranaka Michael Waller je utvrdio četiri "grube" koordinate s pomoću kojih se može formulirati koncepcija stranačkoga identiteta. To su: orijentiranje na prošlost, orijentiranje na suvremena pitanja, međunarodna/regionalna usmjerenost stranke te nacionalna dimenzija stranke. Waller je svoju koncepciju primijenio na Srednjoistočnu Europu. On je zamijetio da se "nacionalno" i povijesna orijentacija stranaka ne mogu smisleno razdvojiti. Kad god se u stranačkim programima govorilo o naciji, tematizirana je i povijest, odnosno određeno tumačenje povijesti. To vrijedi i za Hrvatsku, točnije za HDZ. Upravo novoosnovane stranke, kao, primjerice, i HDZ (utemeljen 1989. godine), koje nisu imale vlastitu pretkomunističku povijest, morale su se pozivati na preteče ili tobožnje preteče kako bi se same legitimirale. Upravo je ta "strategija prošlosti" omogućila HDZ-u da priziva i nacionalnu sudbinu, posebice ako je bilo riječi o interesnim oprekama unutar ili između stranaka, ili ako su se morale savladavati posebne krizne situacije: *"Historical cleavages relating to the nations history and destiny as a factor determining party identities have not affected only longer established parties. Quite the contrary. The newest of parties in eastern Europe will link what they stand for to one or other position in struggles of the past, and to claimed entitlement to speak for a national destiny, especially at a conjuncture when the structure of sectional interests is in disarray"* (Waller, 1996.: 32).

Neki aspekti povijesnih povratnih horizonata

HDZ je, osobito u Tuđmanovo vrijeme pretendirao da bude hrvatska stranka *par excellence*. Novi se HDZ pod Sanaderovim vodstvom još nije službeno distancirao od te pretenzije. Zbog svoje presudne uloge u procesu stvaranja hrvatske države smatra se nekom vrstom predvodnice. Budući da se osjeća "najhrvatskijom" strankom, HDZ

uključuje i veoma heterogene povijesne tradicije iz hrvatske nacionalne povijesti. U tome se još uvijek pokazuje njegovo obilježje nacionalnoga pokreta okupljanja. Ali se, također, pokazuje – kao što je već spomenuto – da HDZ želi biti nacionalna predvodnica. Međutim, predvodnica, bez obzira na to kojega ideološkog predznaka bila, u napetom je odnosu s modernim shvaćanjem demokracije.

HDZ se poziva na romantični nacionalizam Ante Starčevića iz 19. stoljeća koji se opirao Austro-Ugarskoj i težio za vlastitom hrvatskom državom. HDZ-u je, nadalje, uzor HSS (Hrvatska seljačka stranka) iz vremena između dva svjetska rata. Ta se stranka nastojala osloboditi srpskoga centralizma u Kraljevini Jugoslaviji. S HSS-om je prvi put u 20. stoljeću nastao politički osviješten hrvatski masovni pokret. Treći je ideološki stup HDZ-a hrvatski komunistički pokret u Drugome svjetskom ratu. I sam je Franjo Tuđman bio Titov partizan. Brat mu je čak poginuo u borbi protiv sila Osovine. Nas ovdje zanima pitanje može li HDZ sjediniti sve te različite tradicije i je li, s obzirom na političko stanje “2002. i nakon toga”, za HDZ strateški korisno jednako ustrajati na toj programatskoj temeljnoj orijentaciji. U kojoj mjeri ovdje postoje problemi i protuslovlja ako se HDZ želi profilirati kao europska i konzervativna stranka?

Ante Starčević je nezaobilazna tradicija za hrvatske stranke koje žele jasno artikulirati svoju nacionalnu orijentaciju. Starčević je svojom nacionalnom pedagogijom osvijestio da je postojala srednjovjekovna hrvatska država. Moralo se, naime, u opreci prema srpskome kolektivnom pamćenju, hrvatsko tek stvoriti, a ono je trebalo biti očitovano u sjećanju na srednjovjekovnu Hrvatsku. Hrvati nisu imali nacionalnu crkvu koja bi u njihovu samorazumijevanju održavala sjećanje na Srednji vijek i dnevno-politički kultivirala. Tuđman napušta staro Starčevićovo panhrvatstvo, prema kojemu su, na primjer, i Srbi i Slovenci, zapravo, Hrvati (Tuđman, 1993.). To odgovara procesima osvješćivanja južnoslavenskih naroda u 19. i 20. stoljeću. Odustajanje od panhrvatstva bilo je i ostaje realnopolitički motivirano. U Tuđmanovim povijesnim raspravama, koje izražavaju i HDZ-ovu programsku orijentaciju, ne tematiziraju se odnosi sa slavenskim muslimanima ili se promatraju jedino kroz prizmu srpsko-hrvatske opreke (Džaja, 1994.: 33-41). Presudno je u Tuđmana da je relativizirao staru muslimanima naklonjenu tradiciju klasičnoga hrvatskog nacionalizma. Ali on se distancirao i od starih teritorijalnih maksimalnih predodžbi koje su, primjerice, cijelu Bosnu i Hercegovinu smatrale dijelom Hrvatske. Međunarodna zajednica država kritizirala je Franju Tuđmana što dijelove Bosne i Hercegovine koji su većinom naseljeni Hrvatima nije jasno smatrao i tretirao kao dijelove te države. Pri preuzimanju Starčevićeve tradicije od strane HDZ-ove programske orijentacije treba konstatirati da se HDZ umnogome ograničava na ideju državnosti i neovisnosti hrvatske države. Također se u HDZ-ovoj programskoj orijentaciji ne ističu Starčevićeve rane liberalne ideje u kojima se očitovao protiv cenzure, za jak parlamentarizam, slobodu pojedinca te izričito za republikanizam. Izostavlja se i Starčevićeva ideja države kao čudoredno-moralne institucije te naglašavanje pravne državnosti. U novijoj retorici, kojom HDZ želi povratiti izgubljeno povjerenje i udaljiti se od imidža stranke gospodarskog nepoštenja te “stranke neriješenih afera” (Sanader, 2001.: 16), bilo bi korisno programsko naglašavanje tih liberalnih ideja. Ali, HDZ se redukcionistički odnosi prema Starčevićevim idejama. Zato prevladava redukcionističko povijesno razumijevanje. U HDZ-ovoj retorici u Tuđmanovo vrijeme bilo je problematično to što je zapadni liberalizam često predstavljan kao nešto “što nikada nije bilo baštinjeno u hrvatskome narodu” (Kasapović, 1996.: 163). Novi se HDZ ovdje mora jasno

odrediti kako se ne bi previše udaljio od drugih stranaka i Europe. Ekstremna retorika sprječava koaliranje s političkom sredinom. Ali u reformiranje stranke u pravcu kršćanske demokracije ide i unutarstranačka rasprava s ekstremno antiliberalnim i antizapadnim grupacijama HDZ-a. Zato će se morati odlučiti mogu li takve skupine ostati u stranci.

U pogledu tradicije HSS-a i njegova 1928. godine u Beogradu ubijenoga vođe Stjepana Radića bilo je za HDZ, ponajprije, značajno da je HSS-u uspjelo pridobiti 80 posto hrvatskoga naroda (Tuđman, 1998.: 22). Ali, HDZ odbija bezuvjetni pacifizam povijesnoga HSS-a. To se može objasniti činjenicom da povijesni HSS u sučeljavanju sa srpskim centralizmom nije uspio izgraditi hrvatsku državu. S obzirom na agresivnu nivelirajuću politiku Slobodana Miloševića osamdesetih godina 20. stoljeća radikalni pacifizam doista ne bi bio realnopolitička strategija. To pokazuje i primjer politike albanskoga vođe Rugove osamdesetih i devedesetih godina. Zapad je, doduše, uočio povrede ljudskih prava, ali dok se nije mogla očekivati sigurnosnopolitička lančana reakcija, neuspješna su bila sva nastojanja oko građanskih prava. Načelo odustajanja od primjene sile dovelo je, uz to, u samome Rugovinu taboru do erozije temelja njegove moći. Nenasilni otpor nije utjecao na Beograd. Ali HDZ-ova programska orijentacija ostaje, također, redukcionističkom pri naglašavanju plebiscitarne komponente povijesnoga HSS-a. U HDZ-ovu se programu ne ističe naglašavanje regionalnih hrvatskih identiteta, koje je završavalo u anticestarijskome držanju povijesnoga HSS-a. Isto vrijedi za naglašavanje političkoga obrazovanja i moralnoga djelovanja u politici. Oboje je bilo fundamentalno za Radićevo razumijevanje politike. Radić se, nadalje, zalagao za jak parlament te za proporcionalno izborno pravo. Ovo je smatrao primjerenim upravo u malim zemljama kao što je Hrvatska. Za to je, dakako, nužno postojanje jakih i djelotvornih stranaka (Radić, 1910.: 250). U Tuđmanovoj je Hrvatskoj uveden je, naprotiv, predsjednički sustav te različite varijante većinskoga izbornog prava. Točno profiliran stranački spektar u Hrvatskoj je problem sve do danas. U Tuđmanovo se vrijeme to zaoštrilo jer je bilo previše prelazaka političara iz jedne u drugu stranku. Tadašnjoj “stranci moći” i te kako je odgovaralo što je niz oporbenih političara prešao u njezine redove. Ali tadašnji HDZ službeno nije nikada ulazio u koalicije. Zato mu je danas veoma teško pronaći partnere i kooperativno se otvoriti.

Osobito je složeno poglavlje stranačkoga identiteta pozivanje na antifašističku tradiciju. Taj se idejni stup mora promatrati pred pozadinom promjene sustava 1989./90. godine. Trebalo je 1989. godine međusobno pomiriti bivše komuniste i nacionaliste kako bi se zajednički povela borba protiv beogradskoga centralizma i Miloševićeva režima. Hrvatski su komunisti bili važni jer su nakon 1945. godine, ipak, dobili status republike. Budući da u Hrvatskoj 1945. godine nije provedena debelacija i da se HDZ pozivao na partizansku tradiciju, nastao je osobit osjećaj zajedništva i uspostavljen stanovit kontinuitet s prošlošću. U tome pogledu Hrvatska nije bila na strani gubitnika kao, primjerice, njemački Reich, nego na strani pobjednika u svjetskome ratu. Trebalo je, takoreći, socijalnopsihološki i programski ublažiti prijelaz u novo vrijeme. Hrvatski su komunisti, nadalje, integrirali Istru koju je Italija bila anektirala nakon Prvoga svjetskog rata (Caratan, 1995.: 106-111). Programsko podsjećanje na lijevu tradiciju omogućilo je Tuđmanu, također, da svoju promjenu od komunista u nacionalista prikaže kao relativno kontinuiranu i po sebi logičnu. Tu je, međutim, nastala shizofrena situacija za povijesnu dimenziju stranačkoga identiteta. Jugoslavija je, s jedne strane, predstavljena kao “car-

stvo zla”, a s druge je jedan njezin dio, naime tradicija hrvatskih komunista, bio zaštićeni segmentni identitet HDZ-a. Pozivanje na hrvatske partizane i AVNOJ imalo je, međutim, i taktičko značenje u vrijeme osnivanja HDZ-a, izvršenoga još pod uvjetima staroga komunističko-jugoslavenskoga režima. Podsjećano je da je Hrvatska i u komunizmu posjedovala kvalitete jedne države, da su Hrvati sudjelovali u otporu fašizmu i nacionalsocijalizmu i da je hrvatski narod imao pravo na samoodređenje. Time je HDZ imao legalitet jer je AVNOJ bio i dio komunističkoga argumentacijskog arsenala. Time je, nadalje, 1990. godine signalizirano da je HDZ poštovao unutarnje jugoslavenske republičke granice. One su bile državne, a ne administrativne granice, kao što je argumentirao srpski nacionalizam. Pozivanjem na antifašizam HDZ je, polutajno organiziran, 1990. godine lakše izbjegao zabranu stranke. Prema inozemstvu je, nadalje, jasno pokazano da HDZ nije bio ustašoidna stranka niti se nadovezivao na tradicije iz 1941. godine. U službenoj politici hrvatske države u Tuđmanovu razdoblju u ophođenju s prošlošću, doista, nije bilo rehabilitacije ustaša. To vrijedi i za područje odgoja (Hoepken, 1999.: 190-227). HDZ je ustrajao, ponajprije, na AVNOJ-u, dok je Milošević već osamdesetih godina vodio svoju nivelirajuću politiku i više nije poštovao ustav iz 1974. godine. Unutarjugoslavensku ekspanziju Srbije HDZ je navodio kao, također, bitan poticaj za svoje osnivanje. Tuđman je negativnim u komunista smatrao to što nisu razlikovali težnju hrvatskoga naroda za neovisnošću i zločinački ustaški režim. Tako je on 1998. godine rekao da su hrvatski komunisti bili, u najboljem slučaju, za jugoslavensku konfederaciju, ali nikada za vlastitu državu. Uspostavljanje Bosne i Hercegovine nakon 1945. godine također je smatrao pogreškom (Tuđman, 1998.: 30). Tuđman nije htio uvidjeti da je obilježje AVNOJ-a, na koji se oslanjao i HDZ, bilo upravo to što je nakon 1945. godine stvorena Bosna i Hercegovina kao federalna jedinica. Ona je konstituirana kao republika kako bi se ublažila srpsko-hrvatska opreka pojačavana obostranim pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu, a koja je postojala i među jugoslavenskim komunistima (Irvine, 1989.). Utoliko je postojalo ideološko protuslovlje pri pozivanju HDZ-a na AVNOJ uz istodobno poricanje državnosti Bosne i Hercegovine. U HDZ-ovom se programskom predlošku iz 1993. godine AVNOJ više i ne spominje, nego se spominje još jedino antifašizam.

Kako bi mogla izgledati modifikacija stranačkoga identiteta?

HDZ se mora prilagoditi danostima oporbene stranke. To se ne odnosi samo na vodeće osobe i retoriku, moguće alternativne programe za ozdravljenje gospodarstva i smanjenje nezaposlenosti. I povijesni povratni horizonti moraju se točnije objasniti te se pobrinuti za jasniji stranački identitet. O tome ovisi pokretljivost na političkome tržištu. U pogledu Starčevića morala bi se naglasiti pravna državnost. Uzalud je o tome tražiti izričit iskaz u HDZ-ovu programu, unatoč očitovanjima za pluralnost i demokraciju. Također bi bilo važno jasno reći da HDZ ne dopušta ni antiliberalnu ni ksenofobijsku retoriku. Tako se stranka otvara prema sredini. To bi se moglo strateški započeti programskim upućivanjem na liberalne tradicije u filozofiji Ante Starčevića. Zato HDZ uopće ne mora postati liberalnom strankom, ali liberalne ideje danas u Zapadnoj Europi povezuju socijaldemokratske, konzervativne i liberalne stranke (Zenko, 1997.: 75-86). Te ideje u modernoj demokraciji predstavljaju zajednički temeljni konsenzus političkih protivnika. Zajednička osnovica najjačih stranaka važna je za etabliranje stabilizirajuće-

ga ustavnog patriotizma. Nije dovoljno samo apstraktno govoriti o demokraciji jer je taj pojam rabljen i zlorabljivan i u komunizmu. On se mora ispuniti sadržajem. To je moguće postići političkim obrazovanjem i jakim funkcionalnim institucijama. Temelji za oba moguća programska zahtjeva nalaze se u Stjepana Radića. Pozivanjem na Starčevićevu koncepciju države kao čudoredno-moralnoga jedinstva, HDZ bi mogao programski, a ne samo retorički, izričito osuditi korupciju. S time bi se morala, dakako, povezati određena razrada vlastite povijesti. HDZ osjeća posebnu odgovornost prema Hrvatima u Bosni i Hercegovini (vidi Program. deklar. 5. općeg sabora HDZ-a). Tamo im doista prijeti iseljavanje. No, odgovornost bi morala uključivati i priznavanje vlasti u Sarajevu. I Starčević i Radić bili su republikanci. Upućivanje na hrvatske poslijeratne komuniste nije, dakle, nužno zbog republikanizma. HDZ-ove programske reforme, koje jačaju regionalne osobitosti, mogu se, također, argumentirati pozivanjem na Radićevu tradiciju. Anticentralistički pristup bio bio smislen i kad bi HDZ ponovno osvojio političku vlast. Bilo bi, primjerice, konkretno politički korisno to što bi Hrvatska mogla ući u regionalne poticajne programe EU-a, odnosno tamo se etablirati. Baltičke su države to prepoznale kao prednost te osnivaju regije premda zbog svoga malog teritorija često nemaju nikakvih regionalnih tradicija. Hrvatska, dakle, još dovoljno ne koristi bogatstvo svojih regija. Upućivati u slučaju Radića samo na to da mu je bilo privrženo 80 posto stanovništva, nije dostatno za jedan moderan HDZ. Moderna pučka stranka danas ne može i ne želi obuhvaćati sav narod. To bi bilo oprečno latinskome pojmu *pars* (frakcija/dio). Homogeno i organsko pučko shvaćanje protuslovi demokratskoj ideji reprezentiranja. U vrijeme kad se morala postići državna neovisnost i kad je Hrvatska bila ugrožena, moglo je imati strateškoga smisla shvaćanje HDZ-a kao “stranke svih Hrvata”, kao nacionalnorevolucionarnoga pokreta okupljanja. Danas je to shvaćanje kontraproduktivno i nedemokratsko. Nijedna zapadna kršćansko-demokratska stranka nema tu pretenziju da bude apsolutna. U pogledu preuzimanja tradicije hrvatske ljevice mora se reći da tu postoji mogućnost sukobljavanja sa zapadnoeuropskom i srednjoeuropskom kršćanskom demokracijom. Hrvatska je ljevica bila kao komunistički pokret *per definitionem* ateistička. Kršćansko-demokratska stranka ne može se pozivati na ateistički ideološki stup. Danas ne postoji, nadalje, u međunarodnoj politici logika fašizma i antifašizma. Na koncu, hrvatski su partizani bili internacionalisti komunističkoga obilježja i antidemokrati koji se nisu ustručavali ni masovnih ubijanja (Bleiburg!) ni progona. Kad bi HDZ programski istaknuo i otvoreno osudio progon Nijemaca iz Jugoslavije, legitimiran AVNOJ-em, naišao bi na veliko odobravanje posebice u njemačkome CDU/CSU-u i austrijskome ÖVP-u, s kojima Ivo Sanader osjeća ideološku bliskost. Takav bi korak, jamačno, pridonio međunarodnoj afirmaciji HDZ-a kao konzervativne stranke. Ni zbog teritorijalnoga integriteta Hrvatske kao republike nakon 1945. godine ne mora se bezuvjetno pozivati na hrvatske partizane. Današnja je Hrvatska međunarodno priznata u obliku bivše Socijalističke Republike Hrvatske. To je zasluga hrvatskoga naroda pod tadašnjim vodstvom HDZ-a. Postoji legitimacija referendumom o neovisnosti. Badinterova komisija tadašnjega EZ-a utvrdila je da se Jugoslavija nalazi u stanju dekompozicije. Hrvatska, prema tome, nije nastala secesijom, nego za vrijeme raspadanja Jugoslavije. Zato je sve manje nužno upućivanje na antifašizam. Postoji nova tradicija otpora, koja je demokratski legitimirana. AVNOJ to nikada nije bio. Dosljednije bi i korisnije bilo HDZ-ov antifašizam pretvoriti u programski deziderat obrambene demokracije (Burić, 2002.: 422). Ova obrambena demokracija usmjerava se protiv desnoga i lijevoga ekstremizma. Već su prijašnji HDZ-ovi programski iskazi podsjećali na želju da se su-

rađuje s kršćansko-demokratskim strankama. Zasad u HDZ-ovu programu ne postoji izričit ideološki stup koji kršćansku demokraciju definira u duhu HDZ-a. To bi bio još jedan važan zadatak modernizacije stranke. U to bi se, svakako, moralo uključiti načelo supsidijarnosti.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

Literatura

- Boban, Ljubo, 1995.: Kršćanska demokracija u hrvatskoj stranačkoj tradiciji, *Politička misao*, (32) 2: 199-206
- Burić, Christian, 2002.: *Nationalismus, ethnischer Konflikt und Parteiidentität. Ein vergleichender und ideologiekritischer Beitrag zum Phänomen des Nationalen in Kroatien*, Books on Demand, München
- Caratan, Branko, 1995.: Hrvatska i antifašizam, *Politička misao* (32) 2: 106-111
- Džaja, Srećko, 1994.: Bosna i Bošnjaci u hrvatskom političkom diskursu, *Erasmus* 9: 33-41
- Hoepken, Wolfgang, 1999.: War, Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia, *East European Politics and Societies* (13) 1: 190-227
- Irvine, Jill, 1989.: *State-Building and Nationalism. The Communist party of Yugoslavia and the Croat Question 1941-1945*, Ann Arbor
- Kasapović, Mirjana, 1996.: *Demokratska tranzicija i političke stranke. Razvoj političkih stranaka i stranačkih sustava u Istočnoj Europi*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
- Sanader, Ivo, 2001.: *HDZ za Hrvatsku. U novom vremenu pred novim izazovima*, Hrvatska demokratska zajednica, Zagreb
- Programska deklaracija 5. općeg sabora HDZ-a*, <http://www.hdz.hr/>
- Radić, Stjepan, 1910.: *Savremena ustavnost*, Zagreb
- Tudman, Franjo, 1993.: *Zablude povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb
- Tudman, Franjo, 1998.: *HDZ stožerna stranka demokratske Hrvatske. 4. opći sabor*, Hrvatska demokratska zajednica, Zagreb
- Zenko, Franjo, 1997.: Zapadnoeuropska liberalna demokracija i Hrvatska, u: Čučić, Ljubomir (ur.), *Hrvatska i Europa*, Europski pokret Hrvatske, Zagreb 1997.: 75-86
- Waller, M., 1996.: Party Inheritances and Party Identities, u: Pridham, G., Lewis, P. G. (ur.), *Stabilizing Fragile Democracies: Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*, New York